

Gu animaalis gampix kam

Los animales silvestres

**Escrito e ilustrado por
Cornelio Ramírez Solís**

Tepehuán del sureste

Gu animaalis gampix kam

Los animales silvestres

**Escrito e ilustrado por
Cornelio Ramírez Solís**

**Tepehuán del sureste
Comunidad de Santa María Ocotán
Municipio de El Mezquital, Durango**

**Versión preliminar
Julio de 2001
25 ejemplares**

Introducción

En este pequeño libro el autor describe algunos de los más conocidos animales silvestres que hay en la región tepehuana. Primero describe el tlacuache; luego describe la ardilla arbolera o “techalote”; en seguida describe el tejón, el venado, el jabalí y el gato montés; y por último describe el gavilán. Para cada uno, explica cómo es, dónde vive, qué come y cómo lo caza la gente.

El autor fue originario de la comunidad de Santa María Ocotán, municipio de El Mezquital, estado de Durango. Cuando era joven, fue a la ciudad de Durango a estudiar y después de muchos años de sacrificio, llegó a ser Ingeniero Forestal. Poco después, en 1988, falleció en la ciudad de Durango. Se editó este libro en su memoria para recordar su gran amor, tanto para la gente como para el ambiente natural de su lugar de origen.

Joob

Mui'x jai'ch am dhi' nam joob jum tiiti', pai' nam pix ja'k jix jai'ch. Dai ji na gu' tukaa' ja'k tu busaak. Iam pix ja'p tu'm na gu basiik, ji na gu' ge' iam palhiip, teb gu bhai'ñ. Joidham ja bhiiñorda' gu maamra'n komi'ram.

Jix jiimim pix jum buada' dhi' na joob jum tiiti', cham tu mumki, gio na moo cham bhanaa'. No' mi' pai' oiri no'ñ jax jiñ aa' nañ pui' daagii mu'aa', cham jañ ji'xdha' joidham mu'aa', na gu' kai'ñ kam jix jiimim pix tomaat. Siañ chi moo ki'n tigibiimik bha ja'p jodai cha'm, pui' xim duñia' na panaas ku ba mukia', gu' nañ jax dhui cham ka juanda'. No' ñich mi ja'p xi chikaak ja'p ja'k ka xi chí tii, mi' pix cham tu jai'ch ka' nañ gio mui'p ti tigia'. Jotmoda'

ba jimiññolhia', ba bakia' bhai' pai' jax chu'm di'nkir. Ba' na pai' dhuuk ba tukgia', giop ba buusnia', na gu' bax bhio'n ka'.

Tu' na pix jix ñaa, tu' na tiigidha'. No' mi' pai' tu nanoot gu takaarui', xi jugi'ñdhai dho gu lankiiyus ga'n. Biix gu takaarui' xi jugioka' no' ampik mi' bo', daipu' na jax bhiikchuda' bhai'ñ ki'n. Piam no' ñich pai' tu mamaa gu imai piام gu mai, maa'n dho na jax bhia' no't ampik mi' buus pai' na yaasap ka', na gu' joidham jix ñaa gu mai gux bhaikam, na gu'x maikak. Joidham jix bhai' biñ gu mai ja'p na maa'nkam. Piam no'm pai' oi'dha' gu miimib, piام kuñ ja sasoi', ja jugioka' dho gu joob, joidham pix ji ja bhia' bhai'ñ ki'n. Siam moo babaat oi'dha' gu miimib, mu tisdiji dho ja jugioka', bhammu daakat mu bapsada' gu bhai'ñ bhiji nam pai' oi'ñka'. Ba' na pai' biix ja tiimo' ja koi'mii gu miimib, gu ja mibta' bhai'p ji chu jugia' gatuuk. Joidham jix bhai' jim taatit dho gi ji ba' pix buak tu bha'ya'.

Cham jum kua' gu bakxi ga'n gu joob. Dai gu bhai'ñ nax dhuadhi' gu gabñi'. Gai'xim tuuchix kam jix bii binkam gu seebho nam ki'n jiñ xibalhdha' guñ choon piام guñ ñob no'x gabiiñ. Jup kai'chdha' am gu ja'tkam nax xidhuu gu joob bakxi' no'ñ gan kua'. Cham bhanaa' ka' iñ sap, na gu' cham bhanaa' gu joob. ¿Aap jax ilhii'ñ? ¿Jir silhkam aa chi?

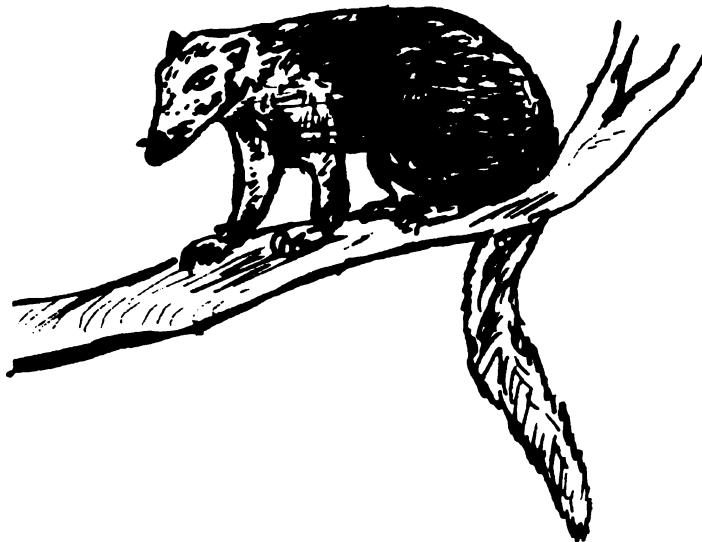
Bho'mkox

Dai jukgam ja'k nam jir mui' gu bhabhoo'mkox.
Kuugaran piām maamragaran gu juk jam jix joi'ñ
nam oipoda', nam gu'x chiīsdi'. Tukua'da' am gu juk
iibhaidha' gux baa', piām gu tua kai. Bhai' ba' moop
tu kio ka' no' ampik di' gu tua piām gu juk.
Jotmoda' bhiji ji bakia' no't bañ chiī nañ mui' ba
jim, nam gu'x ji'ngiar. Ja'p tu'm am iam pix na gu
tiitkolh, ji nam gu' juk ta'm ja'k jix joi'ñ, cham tu'
joodai bita' ja'p na gu tiitkolh.

Cham tu' xijai no'ñ jix gaa'miram gu bho'mkox,
gagoox pix nañ xi chiimirai no'x maatit ja i'bhi. Dai
nañ xi dho'ñcho' bhammu pai' nañ bax chaat ka'

nam jix jai'ch, na gu' diilh ba i'bchia' gu gagoox no'
pui' mamtuxdhix. Jotmoda' mi' dhir ja'p ji ardimia',
bha ja'p ba tisaa'ndha' juk ta'm, torki'ndha' ba'
moo. Aañ ba' no'ñ ua' gu karabiiñ, dai nañ mai'ññai
ba ji bua'. Jai' gaat ki'n ja koo'n am gui' nam jix
maatit tu mumuu. Kabuimuk ja'k pix nañ ji
ñabdhera', piäm jix dhaam duuk.

Jix i'oob gu bakxi ga'n dhi' na pui'm tiiti'
bho'mkox, gai'xim piäm junmaxim. Dai gu jogii'ñ
nañ kuañdhai bha ja'p jilhga' na gakia'. Mi' dhir
ba'x bhai' nañ yup duñia' gu bagiis, piäm nañ tu
chiñia' nam yup jiñ dhuiñdha' no'ñ cham maat. Mi
gaamka' iñ ba' gu u'uu, piäm nañ mi ua'da' no' ñich
gaat ki'n ba nabdhim.

Baisilh

Tataatsab ja'k jix io'm jir mui' am dhi' nam
pui'm tiiti' bapaisilh. Mui' dhim bapaisilh jum tiiti'
am gui' nam mui' maap jiimda'. Bixchu' p̄ix jam jix
chu naa, tu' nam tiigidha', jajo'karai' piam nankasir.
No' ñich taatsab ti'ii u'xgam, tuñ jugi'ñdha' am dho
gu bapaisilh, nam gu' giilhim jix ñaa gu junbaa' gio
gu imai.

Xi chu xibua' am gu mui' dhim bapaisilh. Ja'p jix
chutuuk kam tu'm am palhiip jix chootob gu ja
buibas. Ba' gu ja bhaabhai jir te'teb gio gu ja
chiichiñ, gu ja naanak ba'r i'lhich. Jir tu'tpulhik ip
gu ja tooton, dai nam gu' giilhim jix chiīsdi' ji.

Bhammi pix dhaa ka' juun ta'm mu tisdiji, tukua'da' ba' gu junbaa' gan xi chi niidhat no' cham jaroi' pai' dhir jim.

Tiim ba' ja koo'nda' dhi bapaisilh gu ja'tkam, nam gu' giilhim jix i'xbi'. Gu' ji nam gu' cham tu' ju'ngi, maa'n nam jax jir mui' sia gu xib. Ku gu' mui' ji nam maap jiimda', cham tu' na gu' tu' gook alh. Maa'n nam jax ki'mna' gu gagoox sia ku ñich mui' tii xi ja kuxgi.

Gu' ba' gu baisilh gui' na diilh jix joi'ñdha' na oirida', dilhdhim baisilh jum tiiti', na gu' diilh pix jix joi'ñ. Palhiip jir ge' pa', cham tu' pui' na gu mui' dhim bapaisilh. Gu dilhdhim baisilh sap jix i'oob gu bakxi ga'n mamaimax no'ñ jix ñaa.

Suimalh

Pai' na pix ja'k jix joi'ñ dhi' na pui'm tiit'i' suimalh, jukgam piam taatsab, u'xchir, oi'dha' ta'm, pai' na cham pik jaroi' oiri. Jix chi iibhi'ñ, jimiiññolhia' no' mi' pai' ka oiri no't bañ chii nañ bhai' pai' dhir bhai' ba jim. Alh palhiip pix jup dum duñia', na gu' giilhim jix milhdha'.

Ja'p jix kooma' kam tu'm, jix chua gu booka'n bita'n dir gio gu bhai'ñ. Gu bakii cham tu a'aa', dai gu tuur. Mui' kap sa'sarak gu a'ga'n. Dai ji na gu'

maa'n oidha' piix bha tuut ka' gu a'ga'n, mi' dhir giop ba ii'ñxia'. Pui' tamo'x ba' pup oirida', mi' dhir ba' jai' bhai'p bubuakia' xixiibkam.

Giilhim ja koo'n am gu ja'tkam dhi' nam pui'm tiiti' suismalh, na gu'x i'oob gu bakxi ga'n, gai'xim piام jidholhxim, nañ jax ja'k jix ñak ka!. Gio gu jogii'ñ nam gu' joidham bakeet jup bua, piام pui' nam ja ga'lhidha' gu nanbat. Pui' kum ba' cham pik ka jai'ch xib, na mit gu' biix ba ja koi. Sia gu i'lhich suismalh nam gu' ja da'ngi gu ja'tkam, ja sasoigat am, xi'chu'nda' am gu karbax. Na pai' xi gi'lhia', dai nam ba ga'ra'. ¿Aap jax ilhii'ñ? ¿Jir am aa dhi' pui' no'ñ agree'n ja koo'n? Nam gu' cham pik ka jai'ch gu suismalh.

Ji'ngiarum tatooxkolh

Gu ji'ngiarum tatooxkolh pu chu'm am na gu tatooxkolh sasoi'ñchixim, dai nam tu'tpulhik tu bhaabhai. Ja'p jix kookma' kam tu'm am, gio nam jix guupuk tu bapoo. Pai' nam pix ja'k jir mui', taatsab piام jukgam, pai' na cham pik jaroi' oiri. Chiichiob jam jix joi'ñdha' nam kooksika' tataab ja'k, piام tootkom chir taatbhik gampix. Dai nam xi chu kostai, mi'm ba' kooksika'. Jix dhaam duuk ja'k jam tu kooksi. Nai' pix pu oipidha' am, tu gaagidha' am gu tu' nam jugia'. Tu kobiidha' am ja daadak ki'n. Bixchu'm tu koi'dha' tu' nam tiigidha', tua kai, piام bhaidha' gu ji'ngiarum gui' na ji'k diirap dar

ka' na iigisda'.

Mui'm maap jix joi'ñdha' nam jiimda' gu ji'ngiarum tatooxkoh. Tuñ jugii'ñdha' am no' ñich taatsab ti ii u'xgam no'ñ cham tu nuuka'n. Tukaa' ja'k jam pix mi' ji aaya'. Jum aa' ba' nañ tu nuuka'nda' no' ñich taatsab ti ii. Cham pik ja'p moor ge'ger am, kum ji gu' giilhim jix bha'mna' ji. Karabiiñ jum aa' nañ ua'da' no' ñich ba tu nuukdam nañ ki'n ja ma'yasa', piام nañ ki'n pix ja i'ñkiata' no'ñ cham dakma. Na gu' dhi' nam pui'm tiiti' ji'ngiarum tatooxkoh, cham jaroi' ja titbiada'. No'ñ jax jiñ aa' nañ mui' xi aaya' no'm mi' pai' i'lhich tu maamar, jiñ ki'mna' am dho, nam gu'x ja da'da' gu ja maamar. Buam ji nam tomaat dhi' na pui'm tiiti' ji'ngiarum tatooxkoh.

Cham tu' iibhi'ñ dhi' na pui'm tiiti' ji'ngiarum tooxkolh. Dai gui' nam jix maatit ja naapo'n nam ja koo'n. Ja kua' am joidham mamaixim, ja'p kaak na gu soi'ñchixim tooxkolh bakxi' no'ñ jix ñaa.

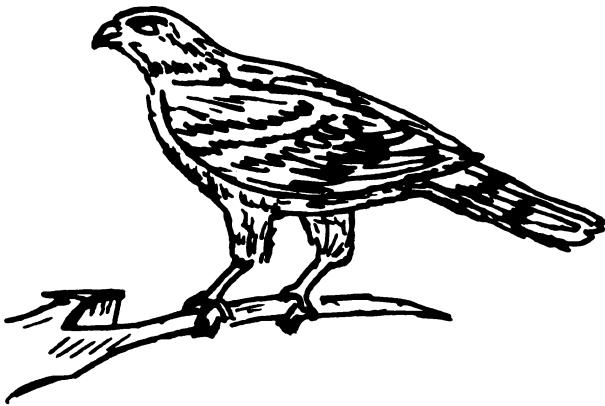

Mistu rabhoon

Gu mistu rabhoon ja'p tu'm iam pix na gu mistuiñ gu soi'ñchixim. Dai ji na gu' tupuulhik tu bhai, gio nax jigiär, pai' na pix ja'k oiri gu pu chu'm. Tukaa' ja'k tu busaak dhi' na pui'm tiití' mistu rabhoon. Tataab ja'k ba' kooska' pai' jax chu'm jodai bita' piäm uux cha'm. Na pai' dhuuk jurnia', ñiñiaji ba nabdhira', na gu' giilhim jix bhai'x ñia gu tukaa' ja'k.

Jix maatit ja da'ngi gu tatoo'm, sia gu u'ji' piäm gu tiitkolh. Jix dhupii'ñ mia'n eeji maa'n jimdám dagia', cham tu' na mik mi ja'p nai' ardimda', na gu'x joiñi' ja'p na gu mistuiñ gu soi'ñchixim. Sia gu

i'lhich kakarbax ja da'ngi no't pai' diilh ja tii nam
oipo, ja jugioka'. Pui' ku ba' gu maa'nkam ma'yasa'
no' pai' oiri. Jimiiññolhia' no't cham ai. Cham pai'
piik ja'p moo maaxik oirida', na gu'x chi iibhi'ñ. Dai
tukaa' ja'k na tu busaak dhi' na mistu rabhoon jum
tiiti'.

Tobhaab

Aixim tu'm jix jai'ch am gu totbhab, jai'x kookma', jai'x chootob kam tu'm am. Ja kua' am gu u'ji' piām gu bapsik. Sia gu pippilh jam ja kua', pix ji'ma'n mi' dhir ji ja u'da' kiicham no' cham mi dhaa gu kiokam. Piām sia ku mi dhaa, gu' ji no' gu' cham ja nuuka'n, ja tiimo' dho ja ui'mii.

Dai gu pippilh na ja kua', gu kolek cham tu', na gu' cham nakoo', gio na gu'm bhaamtuda' gu kolek no't ba ji oi gu tobhaab, pix giilhim ti'ya'. Ba' no' te kēe gu kiokam, dho gu' bhai' ji chibañdha' gu karabiñ no' bia' na ki'n ji bua' gu tobhaab no' bha ja'p ba dadarri na ba' cham mi' jugii'ñdha' gu sasoi ga'n, sia gu totba gu i'lich no' ja bia'.

